

С. В. П а в л е н к о

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИНСЬКОГО ГОРОДИЩА У 40-х роках ХХ століття

У статті вводяться до наукового обігу результати археологічних досліджень Малинського городища під керівництвом П.М. Третякова в 1940 та 1949 рр. Матеріали робіт не були опубліковані. Польова документація зберігалася в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург) і була не відома широкому колу дослідників.

К л ю ч о в і с л о в а: Слов'янська (Дніпровська) археологічна експедиція, городище біля с. Городище, Малин, городище, давньоруський час, археологічні дослідження, курганна група, архівні матеріали.

Малинське городище, або «городище біля с. Городище»¹, відоме у фаховій літературі із середини ХІХ ст. [Фундуклей, 1848, с. 41; Похилевич, 1864, с. 187—188; Несколько ..., 1872; Антонович, 1895, с. 8]. Досліджувалося Слов'янською (Дніпровською) археологічною експедицією під керівництвом П.М. Третякова в 1940 та 1949 рр., обстежувалося розвідковими роботами М.П. Кучери в 1973 р. [Кучера, 1973/18, с. 1—4; 1979, с. 63—64; Древнерусские ..., 1984, с. 33], С.В. Павленка та А.П. Томашевського у 2011 р. [Томашевский, 2014, с. 449], К.М. Капустіна у 2011 р. [Капустин, 2011/19, с. 7—8]. У 1987 р. Б.А. Звіздецьким були проведені досить значні за обсягом дослідження городища та його оборонних споруд і неукріпленого поселення (посаду?), розташованого в 300 м на захід від пам'ятки [Звіздецький, 1987/146; Звіздецький, 2006, с. 122; 2010].

Якщо останні дослідження досить добре документовані й опубліковані, то про роботи, здійснені

П.М. Третяковим на Малинському городищі відомо лише з коротких повідомлень у його публікаціях [Третяков, 1946, с. 41; 1952, с. 65]. Матеріали цих досліджень із невідомих причин не були ним опубліковані, хоча завжди викликали зацікавлення у науковців, що займалися дослідженням укріплених поселень древлянського племінного союзу й Київської землі-князівства Х—ХІІІ ст. Серед наукової спільноти побутує стале переконання про значні масштабні роботи здійснені М.П. Третяковим на Малинському городищі.

З 2016 р. новітні дослідження городища розпочато Житомирською експедицією ІА НАН України під керівництвом А.В. Петраускаса, що також змусило нас звернутися до пошуку матеріалів дослідження П.М. Третякова.

Польова документація археологічних досліджень 1940-х рр. зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург)². Завданням цієї публікації, є введення до повноцінного наукового обігу результатів робіт на Малинському городищі 1940 та 1949 рр. під керівництвом П.М. Третякова.

Дослідження 1940 р. Наприкінці 1930-х рр. в секторі Давньої Русі і Східної Європи дофеодалного і феодального суспільства ПМК АН СРСР (м. Ленінград) під керівництвом П.Н. Третякова розпочалися дослідження етногенезу слов'ян та їх найближчих сусідів — фіно-угрів і балтів [Академическая ..., 2013, с. 200]. На виконання цієї тематики для пошуку слов'янських пам'яток у Середньому Подніпров'ї була створена спіль-

1. Городище знаходилося на західній околиці колишнього с. Городище, приблизно в 2 км на схід від Малина. Село включене до меж м. Малина 3 березня 1973 р. [Адміністративно-територіальний ..., 2007, с. 249].

© С.В. ПАВЛЕНКО, 2016

2. Принагідно щиро дякую колегам, співробітнику Державного Ермітажу Д.Д. Йолшину та співробітнику ПМК РАН О.Є. Мусіну за допомогу в пошуках матеріалів робіт П.М. Третякова.

на експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. Роботи Дніпровської (Слов'янської) експедиції 1940 р., першого року польових досліджень, були зосереджені у двох частинах Середнього Подніпров'я: на Лівобережжі — в середній течії р. Ворскли та на Правобережжі — в області Київського й Житомирського Полісся. Правобережною групою експедиції, до якої входили в основному співробітники ПМК АН СРСР, були обстежені: правий берег Дніпра від Вишгорода до гирла Тетерева, узбережжя Тетерева від с. Городське до місця впадіння в Дніпро, узбережжя р. Здвиж від м. Брусилова до гирла, узбережжя р. Ірпінь від с. Жорнівки до гирла, та вододіл Здвижжя й Ірпеню в районі їх середньої течії. Співробітниками ІА АН УРСР були проведені роботи в межах Києва, на горі Киселівка (В.Є. Козловська) та Коростеня (В.Й. Довженок та В.К. Гончаров) [Третьяков, 1941, с. 121, 122—123; НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13, лл. 3, 5—7].

Серед вітчизняної наукової спільноти поширена думка, що всі матеріали досліджень Слов'янської експедиції 1940 р. в Середньому Подніпров'ї були втрачені під час II світової війни. Насправді документація цих робіт, а саме попередній звіт, польові щоденники з рукописними картами маршрутів і обстежених районів та планами-схемами пам'яток, інвентарні описи знахідок, польові креслення, зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву ПМК РАН [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13—26]. Опис досліджень Малинського городища, яке передусім нас цікавить, міститься в щоденнику А.В. Дмитрієвської й займає 7 рукописних сторінок. Окрім опису, до щоденника додано один аркуш, розмірами зі сторінку шкільного зошита, з окомірним планом городища та аркуш міліметровірки з кресленнями профілів шурфів [Там же, д. 23, лл. 1—7, 15, 17].

Дослідження в Малині й околицях проводив окремий загін експедиції, який очолювала, очевидно, А.В. Дмитрієвська¹ (принаймні їй належить польовий щоденник виконаних робіт). До складу загону входили: Ф.Д. Гуревич — на той

час науковий співробітник сектору Давньої Русі і Східної Європи дофеодалного і феодального суспільства ПМК АН СРСР, у майбутньому — відома дослідниця пам'яток залізного віку Південно-Східної Прибалтики та середньовічних старожитностей Білоруського Понемання [Академическая ..., 2013, с. 213—214, 343] та Н. В. Геппенер (Лінка)² — на той час завідувач відділом «Київська Русь» Центрального історичного музею м. Київ (нині — Національний музей історії України) [Інститут археології, 2015, с. 496].

Прибули учасники експедиції до Малина 10 вересня 1940 р., після завершення етапу розвідкових досліджень у середній течії р. Ірпінь (в околицях сіл Бучі й Білогородки) і проводили дослідження на городищі та в його околицях протягом трьох днів [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, лл. 1—7]. Цілком ймовірно, що керівник експедиції не був особисто присутній під час досліджень 1940 р., принаймні записи про його участь чи відвідини в ці дні городища в щоденнику відсутні. Серед документації експедиції зберігається особистий польовий щоденник П.М. Третьякова, датований 23.08—07.09.1940 р., а його польова діяльність протягом 8—25 вересня 1940 р. ніяк не документована.

У перший день досліджень було проведено огляд пам'ятки, визначено ступінь її збереженості, створено перший науковий опис топографії та укріплень городища³, уперше знято його окомірний план (рис. 1, 1).

Описуючи топографію, дослідники зазначали, що укріплення займає високий мис лівого берега р. Ірпі, відокремлений від корінної тераси із заходу глибоким і широким обводненим яром, зі сходу — глибоким, очевидно порівняно молодим, яром. Між ними, на думку дослідників, було прокопано штучний рів, у північно-східній частині якого залишено перемичку, що з'єднує майданчик городища із плато корінної тераси.

Як повідомляє А.В. Дмитрієвська, площадка городища мала форму близьку до овалу, витягнутого зі сходу на захід, розмірами приблизно 80 × 60 кроків. Із східної та північної сторони

1. Ангеліна Василівна Дмитрієвська (Дмитревська), учениця В.О. Городцова. У 1940 р. працювала в складі Слов'янської (Дніпровської) експедиції (на жаль, нам не вдалося знайти інформацію про її наукову діяльність і місце роботи в довоєнний період). Проводила дослідження на Малому Городському городищі (Коростишівський р-н, Україна) в 1940 і 1946 рр. Працювала в ПМК АН СРСР протягом 1942—46 рр., згодом — співробітник Орловського державного літературного музею І.С. Тургенева [Академическая ..., 2013, с. 345]. Пізніше стала дослідницею, духовною дочкою та опікункою орловського святого старця, блаженного (юродивого) Афанасія (А.А. Сайко), розділяючи всі тяготи його життя аж до смерті останнього (див.: [Житие ..., 2003]). Доля та життєвий шлях, археологічні дослідження та наукова діяльність А.В. Дмитрієвської, на нашу думку, потребують окремої спеціальної наукової розвідки.

2. Н.В. Геппенер (Лінка) залишила після себе досить докладні спогади, які лише частково опубліковані і зберігаються у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки [ОР РГБ, ф. 218, картон 1403, д. 10]. Можливо в них згадується про її участь у роботі Слов'янської експедиції 1940 р., й, відповідно, про дослідження на Малинському городищі.

3. Дослідники XIX ст. обмежувалися лише констатацією, що в с. Городище розташовується «довольно обширное древнее замковище, окруженное валом», «87 сажень в окружности» [Фундуклей, 1848, с. 41; Похилевич, 1864, с. 187—188; Антонович, 1895, с. 8]. Досить дивно, що В.Б. Антонович, який проводив дослідження курганної групи поблизу городища й мав змогу його оглянути й описати, обмежився лише короткою згадкою. Очевидно, що більш докладний опис пам'ятки слід шукати серед матеріалів архіву вченого в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (див. напр.: [ІР НБУВ, ф. I, сп. 7873; 7802]).

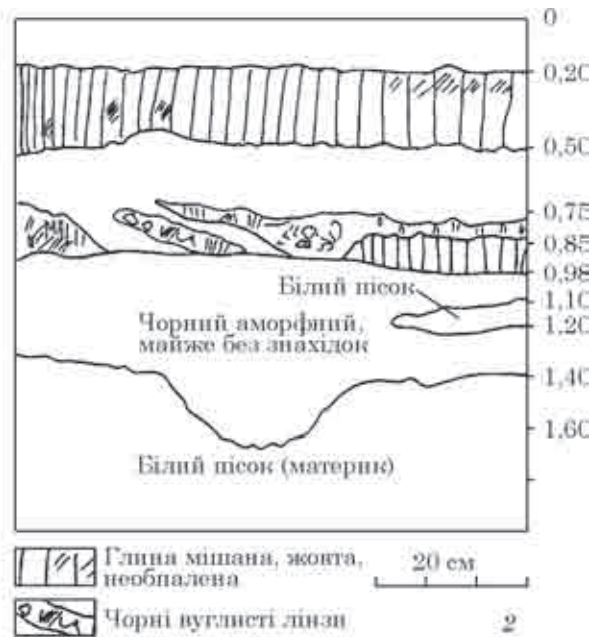
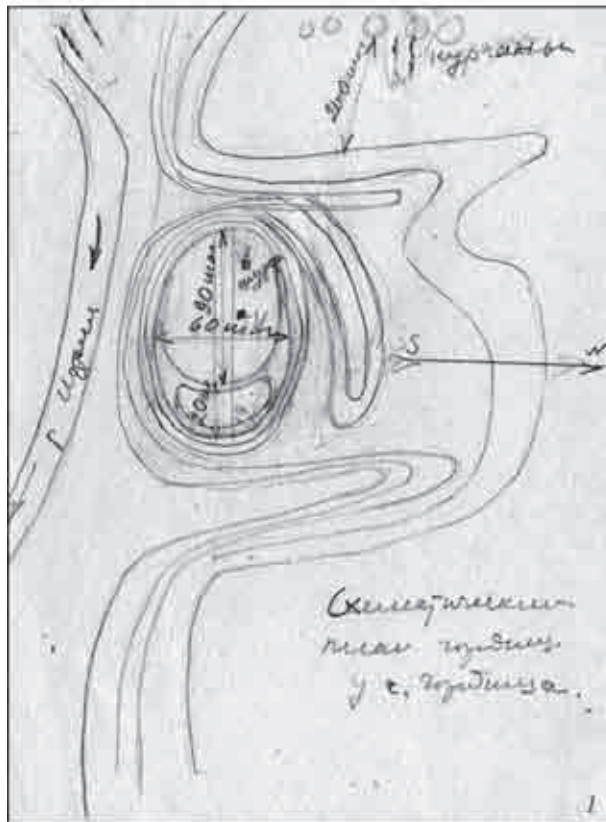

Рис. 1. Окомірний план Малинського городища 1940 р., б. м. (1) (за А. В. Дмитрієвською) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23]; розріз північної стінки шурфу 1 1949 р., прорисовка (2) (за П. М. Третьяковим) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128, л. 44]

майданчика проходив вал дугоподібної форми, що мав найбільші розміри (ширина до 18—20 кроків) зі східного боку й поступово знижувався в північній частині. Стрімкі і круті схили з південної та західної сторони майданчика городища, обернені відповідно до заплави Ірпі та західного яру, укріплення не мали. В обриві схилу в південно-західній кінцевій частині городища було зафіксовано оголення культурного шару, сірого кольору, потужністю до 0,5 м із південного боку та 0,6—1,2 м — із західного, які підстилав материк жовтого кольору¹. Висота мису над заплавою, глибина ярів та штучного рову, висота валу в різних його частинах у щоденнику не вказані. Також не згадується розрив (місце в'їзду?) у лінії валу в північно-східній частині, навпроти перемички, який наявний нині [Там же, лл. 1—2, чертеж на л. 17].

Згідно з записами, площадка городища не була рівною, і мала легкий нахил на захід. Північно-західна частина майданчика сильно понижена й понівечена ямами. Такі ж ями, «слідви раскопок прежних лет», також були зафіксовані біля краю схилу в південній частині майданчика². Через городище, на всю його довжину, проходила широка

і глибока «канава» (орієнтована за лінією схід—захід, розміри в щоденнику не вказані), що збереглася і у наш час. Траншея розділяла майданчик на дві частини, північну й південну, і розрізала вал у східній частині городища (рис. 1, 1). За словами місцевих мешканців, занотованих дослідниками, «канава» була вирита у попередні роки поміщиком для льоху, поверх якого стояв магазин, котрий згорів за десятиліття до часу проведення розвідок. Викидів і відвалів землі, що повинні були утворитися під час риття льоху, зафіксовано не було. Площа городища, напевно, на момент дослідження не була заліснена, на відміну від сьогодення, оскільки в щоденнику не згадуються насадження й чагарники [Там же, лл. 2—3].

Для встановлення потужності культурних на шарувань на майданчику городища було поставлено два шурфи. Шурф 1, розмірами 1 × 1 м, закладено в північній частині городища, на рівній ділянці біля північного краю льоху (напевно він позначений на плані городища, див. 1, 1). Шурф було опущено до глибини 1,2 м і у західній та південній бровці зафіксовано таку стратиграфію: зверху залягав сірий культурний шар, товщиною до 35 см; нижче йшов дуже твердий прошарок сірого ґрунту, товщиною до 15 см, насичений шматками обпаленої глини, цегли й вугілля, який навіть довелось «разбивать топором»; під ним містився тонкий, до 7 см, прошарок білого обпаленого (?) піску; ще нижче — шар сірого й жовтого піску, товщиною до 23 см, з прошарками глини; під ним залягав темний культурний шар, товщиною 40 см, що світлішав донизу; його під-

1. У публікації 1952 р. М.П. Третьяков вказує, що в цих оголеннях були виявлені матеріали VIII—X ст. [Третьяков, 1952, с. 65], у польовому щоденнику А.В. Дмитрієвської така інформація відсутня.

2. М.П. Третьяков вважав, що ці ями залишилися від розкопок місцевих поміщиків-скарбошукачів, яких приваблювало городище, пов'язане з ім'ям древлянського князя Мала [Третьяков, 1952, с. 65].

стилав, очевидно материковий, «масив сероватого желтого песка» ... «загрязненный грунтовой песком», наскільки твердий, що подальше поглиблення шурфу довелося зупинити.

Для закладки шурфу № 2 використали прямокутну яму, розмірами 0,70 × 2 м, розташовану в кінцевій, сильно пониженої південно-західній частині майданчика, «за канавою»¹. Шурф дав таку стратиграфію (західна та південна стінки): зверху йшов сірий культурний шар із прошарками світлого білуватого піску, потужністю до 50 см; нижче залягав прошарок із включеннями обпаленої глини, вугілля та піску в сірому культурному шарі товщиною 20—27 см; під ним знаходився темний культурний шар із вкрапленнями обпаленої глини й вугілля та піску, товщиною 50—65 м, нижче зафіксовано темний шар із прошарками глини та вкрапленнями вугликів, що світлішав донизу, потужністю 93—115 см. У цьому шарі, на глибині приблизно 2 м від поверхні, у західній та південній стінці зафіксовано сліди дерев'яної плахи («доски»), що лежала горизонтально. Підстилав цей прошарок шар материкового яскраво-жовтого суглинку (або в'язкого піску). Загальна глибина шурфу становила 2,35 м.

Дослідники зазначили схожість стратиграфічних розрізів обох шурфів, а різницю в кольорі й твердості ґрунту, пояснювали різницею глибин залягання подібних шарів [Там же, лл. 3—4, чертеж на л. 17].

У верхніх шарах обох шурфів знайдено незначну кількість кераміки, яку було датовано в межах XI—XII ст., у нижніх — фрагменти горщиків попередньо датованих IX ст. (замальовки верхніх профільованих датуючих частин кераміки (вінець) та опис керамічних знахідок у щоденнику відсутні). Щоправда, як зазначають автори робіт, окремі фрагменти «ранньої кераміки», були знайдені у верхньому шарі, а в нижніх на шаруваннях траплялися поодинокі екземпляри більш пізньої кераміки [Там же, л. 5]. Цікаво, що М.П. Третьяков у пізнішій публікації згадує тільки один шурф (розкоп) — «у склона обращенного к реке» (шурф 2, 1940 р.). Дослідник зазначав, що в цьому розкопі культурні на шарування були перемішані й матеріали VIII—X ст. знаходилися на різній глибині разом із матеріалами XI—XIII та XVI—XVII ст.² [Третьяков, 1952, с. 65].

1. М.П. Кучера, під час досліджень 1973 р., зафіксував, що мисова південно-західна частина городища, на довжину орієнтовно до 10 м, обвалилася вниз до підніжжя. Місце зсуву досить чітко показано на плані М.П. Кучери й відсутнє на плані 1940 р. [Кучера, 1973/18, с. 1, табл. II, рис. 4]. Цілком можливо, що саме на цій ділянці розміщувався шурф 2 1940 р., а зсув схилу й частини майданчика міг бути викликаний прокопкою шурфу на глибину до 2,35 м.

2. М.П. Кучера заперечував наявність на городищі матеріалів XI ст. Під час досліджень 1973 р. в культурних горизонтах городища ним були зафіксовані фрагменти ліпної кераміки VIII ст., ранньогончарної IX ст.,

Окрім дослідження власне городища були обстежені і прилеглі до нього території, у результаті вперше виявлені й досліджені прилеглі неукріплені поселення. Нечисленні фрагменти кераміки, синхронні знахідкам на городищі, були зафіксовані на городах корінної тераси на північ від городища (з напільної частини) та на схід від пам'ятки (певно за будинком поміщиків Гижицьких). На захід від городища, на сусідньому плато тераси лівого берега Ірші, відділеному від укріпленого мису ярмом, на ріллі було знайдено велику кількість фрагментів кераміки, датованої дослідниками IX—X ст. Була проведена шурфівка поля. У результаті зафіксовано мішаний піщаний «культурний» шар потужністю до 60 см із рідкими знахідками керамічних уламків [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, л. 6—7].

За цим селищем, близько 200 м на захід від городища, дослідниками було оглянуто й обстежено курганний могильник. Група складалася із п'яти курганів розташованих дугоподібно. Три з них були пошкоджені ямами в центрі насипів (розкопані колодязем?)³, ще два — майже повністю розорані. У щоденнику наведено розміри найбільшого кургану: висота — близько 2 м, довжина окружності насипу — 43 м. За розповідями колгоспників, курганів у цьому місці було значно більше. Один із них був розритий селянами для підсипки землею з насипу фундаменту під будівлю. У кургані було знайдено людський кістяк. Поряд із небіжчиком виявили: залізний виріб, округлий у перетині, довжиною приблизно 1,15 м, з гострим кінцем з однієї сторони й поперечиною на загнутому кінці з іншого боку; наконечник залізного листовидного (?) списа та шило. Також місцеві мешканці згадували про розкопки великої групи курганів в іншому місці [Там же, л. 5—6].

Під час огляду могильника учасники експедиції отримали інформацію про наявність курганів в околицях с. Пенязевичі (сучасне — Українка). 12 вересня було проведено невелику розвідку в околицях сіл Пенязевичі та Ялцівка. На місці сільського цвинтаря в с. Ялцівка учасниками експедиції виявлено курганну групу, що складалася з 20 насипів. Кургани висотою 1—2 м, довжиною окружності насипів до 25 м, були значно попсовані тогочасними сільськими могилами. Місце розташування ще однієї групи, з трьох великих, але вже на той час розораних курганів, показали місцеві селяни: кургани знаходилися на полі «верхней коренной террасы у с. Ялцевки

гончарної XII—XIII ст. і кераміка XVII—XVIII ст. [Кучера, 1973/18, с. 2—3; 1979, с. 63—64]. Подібний набір (ліпна й ранньогончарна кераміка VIII — першої половини X ст., давньоруська кружальна кераміка XII—XIII ст. та різноманітні типи кераміки XVI—XVIII ст.) зафіксовані й дослідженнями Б.А. Звіздецького [Звіздецький, 2010, с. 535—538].

3. У 1980-х рр. дослідження цієї курганної групи проводив В.Б. Антонович: ним було розкопано 3 з 5 насипів (див.: [Антонович, 1893, с. 75—76]). Вірогідно, що згадані ями — сліди цих досліджень.

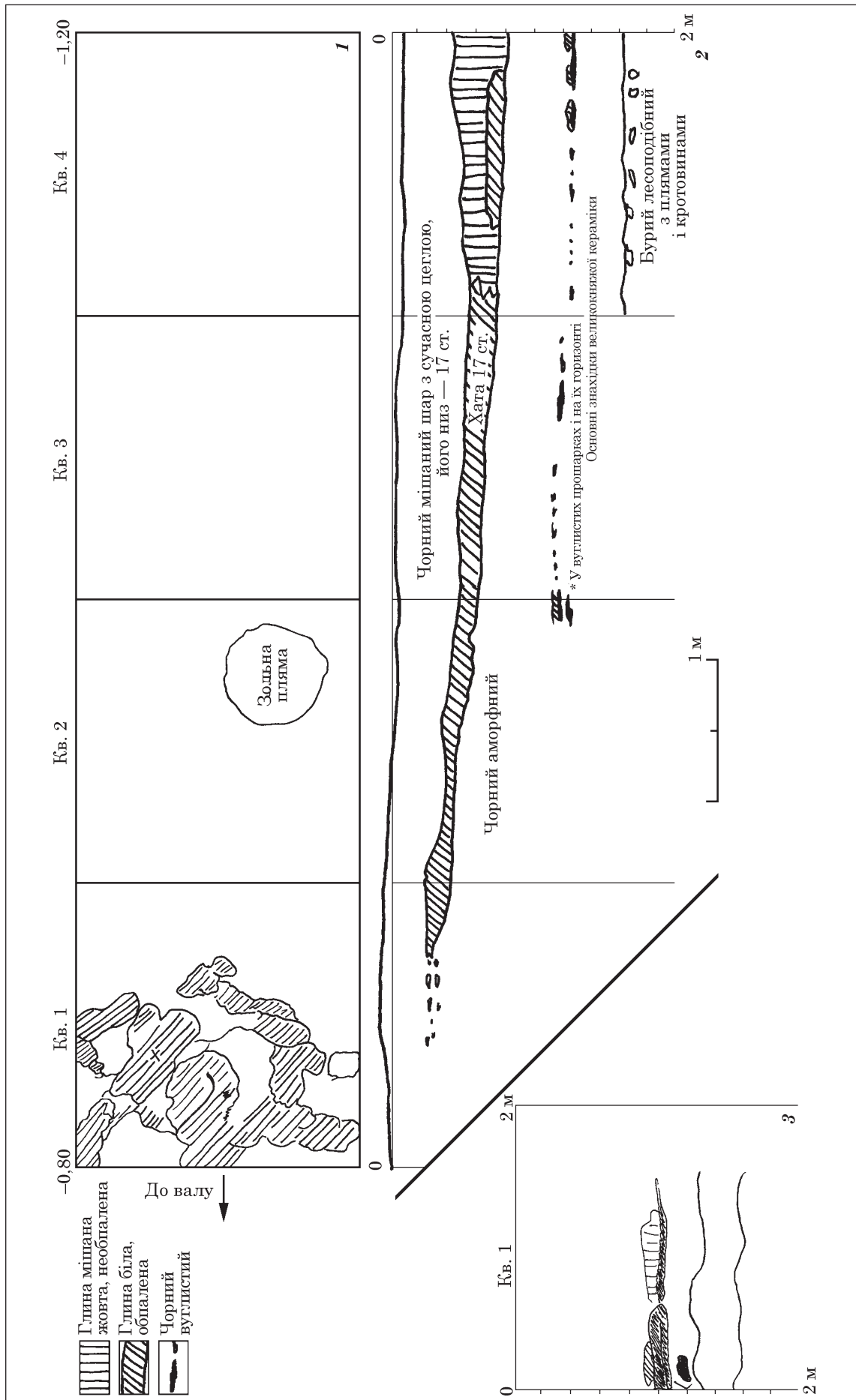

Рис. 2. Креслення розкопу 1 1949 р. (за П. М. Третьяковим): 1 — план розкопу, на глибині 0,80—1,20 м від денної поверхні, після зняття верхнього штика давнього культурного шару [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128]; 2 — профіль західної стінки розкопу [Там же]; 3 — профіль західної стінки розкопу у кв. 1 (за матеріалами шоденника) [Там же, д. 127, л. 43]

в сторону к с. Пенязевичи» (на західній околиці с. Ялпівка). За розповідями, на місці цієї групи було знайдено риг із монетами [Там же, л. 6—7].

13 вересня дослідники відпочивали й робит не проводили, а наступного дня виїхали до Радомишля (для пошуку городища літописного Мицька) та Городська (на Малому городищі були проведені невеликі дослідження, під час яких були виявлені залишки напівземлянки XI ст. та трипільський «очаг») [Там же, л. 7—14; Дмитревская, 1946/25, с. 1; Третьяков, 1941, с. 123].

Дослідження 1949 р. Дослідження цього року, що в основному були зосереджені в басейні річок Случі та Горині, стали продовженнями робіт Слов'янської експедиції в Середньому Подніпров'ї 1940 та 1946 рр. Загальним завданням досліджень було обстеження пам'яток I тис. н. е. з метою вирішення питань пов'язаних із проблемою походження слов'ян. Окрім вказаних робіт були також проведені дослідження в Коростені та Малині¹ [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, л. 1]. Документація робіт 1949 р., а саме: рукописний звіт і польовий щоденник П.М. Третьякова та міліметровка з польовими кресленнями Малинського городища зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву ПМК РАН [Там же, ф. 35, оп. 1949, д. 126—128].

На жаль, дослідження в Малинського городища 1949 року гірше документовані. Рукописний звіт П.М. Третьякова включає тільки виключно результати розвідкових робіт у басейні Случі та Горині, а саме перелік і опис виявлених й обстежених пам'яток [Там же, д. 126, лл. 2—10].

Польовий щоденник містить: характеристику верхніх шарів розкопу 1, лаконічний конспективний перелік об'єктів та знахідок у культурному шарі розкопу за штиками і квадратами (на глибині 0,55—0,60 — 1,4 м, три штики шару), план-схему з описом місця знахідки жорна у кв. 1, схему стратиграфії кв. 1 розкопу 1, креслення профілю зачистки скарбошукацької ями та стратиграфію північної стінки шурфу № 1 1949 р. [Там же, д. 127, лл. 37—44]. Опис стану пам'ятки, завдання досліджень, початок і завершення робіт, місце розташування розкопу 1, окремого шурфу та зачистки скарбошукацької ями, докладна характеристики речових знахідок тощо у щоденнику не відображені. Щоправда, між сс. 36 та 37 щоденника залишився акуратно обрізаний корінець сторінки або декількох сторінок. Сторінки вилучені із щоденника ймовірно ще до здачі документації до архіву, оскільки всі аркуші мають суцільну нумерацію. Цілком вірогідно, що

саме ці сторінки містили записи про початок робіт на пам'ятці. Цікаво, що зі щоденника вилучені й декілька аркушів з описом досліджень давнього Іскоростеня (між сс. 33 і 34).

Ще одним документом, що стосується досліджень Малинського городища, є окремий аркуш міліметровки, на якому наявні креслення розкопу № 1: план розкопу, на глибині 0,80—1,20 м від поверхні, після зняття верхнього штика давнього культурного шару; розграфлена заготовка, що залишилася порожньою й не заповненою, для плану розкопу на рівні материка; креслення профілю західної стінки розкопу (креслення не закінчене, зокрема не прорисована стратиграфія нашарувань у кв. 1, і частково кв. 2) [Там же, д. 128] (рис. 2, 2).

Роботи на городищі проведені 12—14 жовтня. Напевне в північній або північно-східній частині майданчика, як зазначає сам дослідник «в противоположній частині городища» від розкопу 1940 р. [Третьяков, 1952, с. 65], ним було закладено розкоп № 1, розмірами 8 × 2 м². Розкоп було орієнтовано за лінією схід—захід, і розбито на 4 квадрати розміром 2 × 2 м, нумерація квадратів — зі сходу на захід (рис. 2).

Зверху в розкопі знаходився чорний гумусований («чорноземний») мішаний шар, товщиною від 20 см у кв. 1—2 до 45 см у кв. 3—4, насичений уламками новітньої цегли й залізних цвяхів. У його нижніх горизонтах знайдені уламок шаблі та фрагменти кахель XVII ст.

Під ним у кв. 2—4 залягав прошарок жовтої мішаної глини, потужністю, судячи з креслення, від 8—10 см у кв. 2 до 40 см у кв. 4 (рис. 2, 2). У кв. 4 зафіксована обпалена глина білого кольору. У кв. 1 подібний шар глини не виявлений. На думку М.П. Третьякова, цей прошарок — залишки житлової споруди XVII ст. з піччю [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, лл. 37].

Нижче цієї верстви, з глибини 0,40—0,80 м, лежав чорний супіщаний культурний шар давньоруського часу («великокняжеского періода»), який автор досліджень датував XI—XIII ст. [Третьяков, 1952, с. 65].

Розчистка цього шару й фіксація знахідок проводилася за штиками. Під час прокопки першого штика (глибина 0,55—0,80 м у кв. 1 — 0,8—1,05 м у кв. 4) було виявлено фрагменти гончарної кераміки, у тому числі й орнаментовані, 2 невеликі уламки жорен, 2 точильних (?) бруска, фрагмент мідної (?) оковки, значні фрагменти металургійних шлаків, уламки печини. У великій кількості знайдені кістки домашньої худоби (корови, свині, коня, вівці), щелепи хижака та дикого кабана [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, л. 38].

2. М.П. Кучера, а слідом за ним і Б.А. Звіздецький, пов'язували із дослідженнями М.П. Третьякова 1949 р. прямокутну в плані западину, розмірами приблизно 7 × 7 м, розташовану в північній частині городища, перед в'їздом [Кучера, 1973/18, с. 2; Звіздецький, 2010, с. 534; 2006, с. 158, рис. 33].

1. Той факт, що в 1949 р. П.М. Третьяков повторно, вже особисто, проводить додаткові дослідження на Малинському городищі, ймовірно підтверджує висловлене нами вище припущення, що він не був присутній під час обстеження пам'ятки в 1940 р. На нашу думку, дослідник прагнув власноруч перевірити наявність на пам'ятці ранніх слов'янських шарів (VII—IX ст.).

Після зняття першого штика цього шару, у північній і центральній частині кв. 1, на глибині 0,80—1,20 м від поверхні, зафіксовано завал глини (інтерпретований як розвал глинобитної печі), товщиною від 10—15 до 20 см. Надалі, ймовірніше за все, квадрат 1 прокопувався окремо. У кв. 2 на глибині 1,05—1,15 м виявлена зольна пляма, діаметром близько 50 см, потужністю до 10 см (рис. 2, 1) [Там же, д. 128, план]. Під час прокопки другого штика (глибина до 1,05 м у кв. 2 — 1,2 м у кв. 4), окрім фрагментів кераміки знайдено уламок жорна, розміром 30 × 15 см, 2 фрагменти залізних предметів, уламки скляних браслетів, 2 цвяхи, кістки домашньої худоби (корова, вівця, свиня), кістки риби, шматки печини й вугілля [Там же, д. 127, л. 39].

Третій штик (глибина до 1,2 м у кв. 1 — 1,4 м у кв. 4). Після розборки верстви глини у кв. 1, під нею, зафіксовано по всій площі квадрату прошарок вугілля й золи, товщиною 5—10 см. У ньому, на глибині близько 1,2 м, знайдено половину жорна, діаметром 53 і товщиною 5 м та кам'яне пряслице. Такий же зольно-вугільний прошарок простежувався і в інших квадратах розкопу, на глибині 1,2—1,3 м (див.: рис. 2, 1—3). М.П. Третьяков спеціально зазначив на кресленні профілю стінки розкопу, що саме в цьому вугільному прошарку й горизонтах над і під ним спостерігалася найбільша насиченість шару знахідками кераміки давньоруського часу. Окрім кераміки тут також знайдені уламки скляних браслетів [Там же, д. 127, л. 41—43; д. 128, профіль].

Очевидно нижче, до лесоподібного материка бурого кольору з темними плямами і кротовинами, який зафіксований на глибині 1,57 см у кв. 1 й на глибині 1,8 м у кв. 4, йшов такий же темний однорідний шар із меншою концентрацією знахідок (опис цього шару від глибини 1,2—1,4 м і нижче в щоденнику відсутній) [Там же, д. 127, л. 44; д. 128, профіль].

Давнього шару, сучасного, як пише П.М. Третьяков, князю Малу, тобто VIII—X ст., у розкопі не зафіксовано: на думку дослідника, його було сплановано забудовою XI—XIII ст. [Третьяков, 1952, с. 65].

Додатково на городищі було закладено шурф 1, розміром 2 × 2 м. Місце розташування шурфу не вказане. У щоденнику збереглося креслення профілю його північної стінки, без письмового опису нашарувань (рис. 1, 2). За подібними умовними позначеннями на інших кресленнях спробуємо встановити/відновити його стратиграфію. Зверху, на 20 см вглиб від денної поверхні, йшов сірий мішаний шар; під ним — мішаний прошарок жовтої необпаленої глини, товщиною до 30 см; нижче, на глибині від 50 до 75 см залягав, очевидно, темний культурний шар давньоруського часу; нижче нього позначені лінзи зольно-вугільного або глиняного прошарку, потужністю від 10 до 20 см; у східній частині, на 40 см у довжину від східної бровки, ці лінзи підстилав прошарок жовтої глини, товщиною 10—13 см; з глибини 95—98 см і до

білого піщаного материка, який залягав на глибині 1,4 м, йшов однорідний шар чорного кольору «пochи без находок». На кресленні, у профілі стінки, майже посередині вичитується заглиблений у материк до 30 см об'єкт (господарча яма?), розмірами (діаметром) до 80 см (рис. 1, 2) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, л. 40].

Окрім розкопу та шурфу в південно-західній частині городища була зроблена зачистка однієї зі «скарбошукацьких» ям. Стратиграфія зачистки така: від рівня денної поверхні до глибини 50 см йшов чорний мішаний шар із фрагментами печини; нижче залягав чорний однорідний шар з уламками каміння такої ж потужності; на глибині близько 1 м зафіксована тонка лінза плям глини; нижче неї знову йшов чорний однорідний шар, товщиною до 40 см; коричнево-сірий лесовий материк залягав на глибині 1,4 м [Там же, д. 127, л. 40].

* * *

Підводячи підсумки зауважимо, що дослідження Малинського городища 1940 та 1949 рр. не були масштабними й мали радше розвідковий характер. Основне завдання, яке передбачалося здійснити на початку робіт, а саме виявити культурні горизонти слов'янського часу (VIII—X ст.), виконано було лише частково. Тим не менш, у результаті робіт на городищі вперше створено план пам'ятки і здійснено її науковий опис, встановлено складну стратиграфічну картину культурних нашарувань, зафіксовані матеріальні рештки трьох культурно-хронологічних епох: слов'янської доби VIII—X ст. давньоруського часу XII—XIII ст. та пізнього середньовіччя XVII—XVIII ст., виявлені й обстежені неукріплені присілки та курганна група, проведені невеликі розвідкові дослідження в найближчій окрузі городища.

Можливо, що інші додаткові матеріали досліджень на Малинському городищі, які дозволять докладніше розглянути деякі аспекти розвідок 1940-х рр., вдасться відшукати в особовому фонді П.М. Третьякова [НА ИИМК РАН, РА, ф. 89], який нині перебуває в процесі науково-технічної обробки [Фонды НА ИИМК РАН, Личные фонды, № 112]. Колекції знахідок експедиції, на нашу думку, слід шукати серед археологічних фондів Ермітажу (Санкт-Петербург).

Викладені матеріали, в сукупності з документацією розвідок В.Б. Антоновича, М.П. Кучери, Б.А. Звіздецького та інших, наближають нас до створення комплексної картини різночасових археологічних досліджень Малинського городища («городища біля с. Городища»). Перспективи вирішення наявних непростих проблем стратиграфії, планіграфії, датування, атрибуції, ідентифікації цієї пам'ятки лежать також в площині проведення подальших новітніх фахових археологічних досліджень з детальною фіксацією отриманих результатів.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки: Довідник. — Житомир, 2007. — 620 с.

Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919—2014 гг.). — СПб., 2013. — 416 с.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М., 1895. — 139 с.

Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян // МАР. — СПб., 1893. — № 11. — 78 с.

Дмитревская А.В. Отчет о раскопках Малого Городского городища 1946 года / НА ІА НАН України. — 1946/25.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобок и др. — К., 1984. — 196 с.

Життя Христа ради юродивого Афанасія Андреевича Сайко / Сост. Г.В. Карпушина // Вера отцов. — 2003. — № 10—12 (59—61). — Електрон. ресурс; режим доступа: <http://www.sbs-orel.ru/old/gazeta/g2003—10.html#5> (01.06.2016).

Звіздецький Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/146.

Звіздецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008. — 176 с.

Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 534—540 (АДІУ. — Вип. 1).

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — 668 с.

ІР НБУВ, ф. І, сп. 7802, 7 арк. Антонович В.Б. Радомышльський уезд (реєстри для археологічної карти курганів, знахідок та ін. археологічних вказівок).

ІР НБУВ, ф. І, сп. 7873, 18 арк. Антонович В.Б. Реєстри городищ на Київщині і Волині.

Капустін К.М., Федорченко Н.В., Черната Ю.О. Звіт про археологічні розвідки на території Малинського, Олевського та Радомышльського районів Житомирської області у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/19.

Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.

Кучера М.П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України. — 1973/18.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13,9 + 4 л. Третьяков П.Н. Предварительный отчет о работах экспедиции на территории Киевской и Полтавской обл. в 1940 г.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, 17 л. Дмитриевская А.В. Дневник разведок городища у с. Городище Машенского¹ района и поселений близ Радомышля в 1940 г. с приложением планов городищ.

НА ИИМКРАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, 10 л. Третьяков П.Н. Отчет об археологических разведках в Житомирской и Каменец-Подольской областях в 1949 г.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, 44 л. Третьяков П.Н. Дневник полевых работ.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128, 1 л. Третьяков П.Н. Чертеж городища Малинское.

Несколько слов о м. Малине и дер. Городище в Радомышльском уезде / С. В. П // Киевские губернские вестн. — 1872. — № 137.

ОР РГБ, ф. 218, картон 1403, д. 10.

Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, истори-

ческие и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К., 1864. — V, 764 с.

Томашевский А.П., Павленко С.В. Городища и укрепления средневековой Овручской волости // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 470—512.

Третьяков П. Н. Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет // КСИИМК. — 1946. — Вып. XIII. — С. 39—44.

Третьяков П.Н. Древлянские «градь» // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952. — С. 64—68.

Третьяков П.Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 120—124.

Фонды Научного архива ИИМК РАН. — Електрон. ресурс; режим доступа: <http://www.archeo.ru/struktura-1/nauchnyi-arhiv/fondy-nauchno-arhiva-iimk-ran> (01.06.2016).

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 124 с.

С. В. Павленко

ИССЛЕДОВАНИЕ МАЛИНСКОГО ГОРОДИЩА В 40-х ГОДАХ XX ВЕКА

В публикации вводятся в научный оборот материалы археологических работ под руководством П.М. Третьякова в 1940 и 1949 гг. на средневековом городище возле г. Малин Житомирской области, которые ранее не публиковались. Документация исследований хранилась в Рукописном отделе Научного архива Института истории материальной культуры РАН (г. Санкт-Петербург) и не была известна широкому кругу исследователей.

Ключевые слова: Славянская (Днепровская) археологическая экспедиция, городище возле с. Городище, Малин, городище, древнерусский период, археологические исследования, курганная группа, архивные материалы.

S. V. Pavlenko

INVESTIGATIONS ON A TERRITORY OF MALYN HILLTOP FORTIFIED SETTLEMENT IN THE '40s OF THE 20th CENTURY

The results of archaeological investigations on a territory of Malyn hilltop fortified settlement are presented in this paper. These excavations were provided by P.N. Tretyakov in 1940 and 1949. Work material was not published. Documents from field excavations were stored in a Manuscript department of scientific archival depository in Institute for the History of Material Culture Russian Academy of Sciences (St. Petersburg) and were not known for the wide circle of investigators.

Key words: Slovianska (Dniproska) archaeology expedition, hillfort near Horodyshe village, Malyn, Ancient Rus' period, archaeology investigations, tumuli group, archival materials

Одержано 15.06.2016

1. Так у назві справи. Очевидно, помилка упорядника фонду (правильно — Малинського). На титульному аркуші щоденника назва: «Дневник разведок 10/IX.40 г. — 17/IX.40 г.».